

International Journal of Sanskrit Research

अनन्ता

ISSN: 2394-7519

IJSR 2025; 11(5): 256-260

© 2025 IJSR

www.anantaajournal.com

Received: 08-09-2025

Accepted: 13-10-2025

Vikas Gurikar

Assistant Professor, Department
of Sanskrit, Indian Institute of
Ayurvedic Medicine & Research,
Bengaluru, Karnataka, India

सर्वशास्त्रेषु विशिष्टं IKS- शास्त्रानां परिप्रेक्ष्ये सर्वोच्चस्थानम्

Vikas Gurikar

सारांश

भारतीयज्ञानपरम्परा (Indian Knowledge Systems – IKS) इति विषयः अद्यतनशैक्षिकपरिसरे बहु चर्चितः वर्तते। अस्याः परम्परायाः मूलं केवलं वेदान्त-न्याय-व्याकरण-धर्मशास्त्र-साहित्यादिषु नास्ति, किन्तु एते सर्वे तु अस्याः विशालस्य ज्ञान-सागरस्य केवलं एकं अंशम् एव। संस्कृतविश्वविद्यालयेषु प्रायः परम्परागत-शास्त्राध्ययनमेव प्रधानतया दृश्यते; तदपि अत्यन्तं आवश्यकं पूज्यं च। तथापि, भारतीयज्ञानपरम्परा तु शास्त्राणां परिधिं लङ्घयित्वा आयुर्वेद-योग-गणित-ज्योतिष-वास्तु-शिल्प-राजनीतिशास्त्र-व्यवस्थापनम् (Management), कृषि-पर्यावरणम्, सङ्गीत-नृत्य-चित्रकला, समाजतन्त्र-वाणिज्यव्यवस्था, जीवनदर्शनम्, इत्यादि विस्तीर्णान् शास्त्रान् आवृणोति। अतः IKS-विभागस्य स्थापना आवश्यक इति प्रतिपादनार्थं अयं लेखः प्रस्तूयते।

कुटशब्दः भारतीयज्ञानपरम्परायाः अनिवार्यता, संस्कृतविश्वविद्यालयेषु विद्यमान, शास्त्रविभागानां सीमातः परं व्यापकत्वम्

प्रस्तावना

भारते प्राचीनकाले यत् ज्ञानं विकसितम्, तस्य आधारः संस्कृतम् आसीत्। वेदाः, उपनिषदः, दर्शनेषु प्रतिपादितं तत्त्वज्ञानम्, स्मृत्यादिग्रन्थेषु निबद्धा जीवनव्यवस्था, पुराणेषु वर्णिता सांस्कृतिक-धार्मिकपरम्परा, एते सर्वे मिलित्वा भारतीयशिक्षासंस्थायाः दृढं मूलं निर्मितवन्तः। तत् कारणात्, संस्कृत-विश्वविद्यालयानां पाठ्यक्रमे वेदान्त, पूर्वमीमांसा, उत्तरमीमांसा, न्याय, व्याकरण, साहित्य, धर्मशास्त्रम्, अगमशास्त्रं च प्रमुखतया स्थापितानि। एते विभागाः भारतीय-तत्त्वचिन्तनस्य मेरुः इव सन्ति। तथापि, प्रश्नः अत्र उद्भवति—यदि एते शास्त्रविभागाः एव सम्पूर्णभारतीयं ज्ञानं आवृण्वन्ति, तर्हि IKS-विभागस्य आवश्यकता किमर्थम्? बहवः विद्यार्थी, अध्यापकाः, शिक्षाविदः च अनेन प्रश्नेन संशयं प्रकटयन्ति। परम्परागत-शास्त्राध्ययनम् अवश्यं पूज्यतमं, अविचलनीयम्, भारतीयचिन्तनस्य आधारशिलैव। किन्तु, शास्त्राध्ययनस्य फलं यदि आधुनिकजीवने, विज्ञान-प्रौद्योगिकी-समाज-व्यवस्थापन-स्वास्थ्य-कलाशाखादिषु प्रायोगिकतया न दृश्यते, तर्हि तस्य प्रभावशक्तिः सीमितीभवति। भारतीयज्ञानपरम्परा तु सैव शक्तिः या परम्परागत-शास्त्रविचारं आधुनिक-प्रत्यभिज्ञान-परिप्रेक्ष्ये सन्निवेश्य नूतनं ज्ञान-संवर्धनं करोति। एषा परम्परा केवलं तात्त्विकं न, अपि तु प्रायोगिकजीवनेऽपि उपयुज्यमाना। उदाहरणार्थं, आयुर्वेदः, योगशास्त्रम्, वास्तुशास्त्रम्, ज्योतिष-गणितम्, नाट्यशास्त्रम्, शिल्पविद्या, कृषि-पर्यावरणशास्त्रम्, नीतिशास्त्रं, अर्थशास्त्रं, वाणिज्यव्यवस्था इत्यादयः अनादिकालात् भारतस्य जीवनम् अलङ्कृतवन्तः; एते विषयाः शास्त्रविभागेषु सर्वत्र न पठ्यन्ते। अतः संस्कृत-विश्वविद्यालयेषु IKS-विभागस्य आविर्भावः केवलं नवीन-प्रवृत्तिः न, नापि पश्चिमी-प्रभावजन्यः परिवर्तनः; अपि तु भारतीय-ज्ञानसंपदः पुनः संग्रथनं, संस्कृत-आधारित-ज्ञानं आधुनिक-परिप्रेक्ष्ये पुनर्जीवनं, चिरकालप्रचलितस्य ज्ञानवृक्षस्य पुनरारोपणमेव।

कूटशब्दाः IKS, भारतीय, शिक्षा शास्त्रम्, उपयोगः, विभागः

शास्त्रकेन्द्रितभारतीयविद्यायाः सीमाः

संस्कृतविश्वविद्यालयेषु यत् शिक्षणपद्धतिः प्रचलिता अस्ति, सा मुख्यतया दार्शनिक-शास्त्राधारित-ज्ञानपरम्परां वहति। अस्याः प्रणालीस्य महत्त्वं निर्विवादम् अस्ति। कारणम्, शास्त्राणि एव भारतीयचिन्तनस्य आधारशिलाः, तत्त्वज्ञानस्य मूलप्रवाहाः, संस्कृतभाषायाः च महत् प्रमाणम्। तथापि, अद्यतनयुगे यदि केवलं शास्त्राध्ययनमेव केन्द्रीयं भवति, तर्हि भारतीयज्ञानस्य अन्यान्यव्यापकाः शाखाः अदृश्याः भवन्ति।

शास्त्रविभागेषु वेदान्त-न्याय-पूर्वमीमांसा-उत्तरमीमांसा-व्याकरण-साहित्य-धर्मशास्त्र-आगमशास्त्राणि पठ्यन्ते। एषु विषयेषु चिन्तनं तात्त्विकं, आध्यात्मिकं, भाषाशास्त्रीयं च अधिकं दृश्यते। तेषां अध्ययनेन विद्यार्थीणां बुद्धिः, तर्कशक्तिः, भाष्य-ग्रन्थसूत्रपरिज्ञानं, शास्त्रीय-प्रतिपादनक्षमता च वर्धते। किन्तु अस्याः शिक्षायाः परिणामः सामान्यजनजीवने, वैज्ञानिकक्षेत्रे, सामाजिकविकासे,

Corresponding Author:

Vikas Gurikar

Assistant Professor, Department
of Sanskrit, Indian Institute of
Ayurvedic Medicine & Research,
Bengaluru, Karnataka, India

प्रशासनिकव्यवस्थायां, स्वास्थ्योपचारे, प्रौद्योगिकीनवोन्मेषे, एवम् अन्यासु शाखासु स्फुटतया न दृश्यते।

उदाहरणम् इदं विचार्यताम्—यदि कश्चन विद्यार्थी वेदान्तं पठति, स आत्मतत्त्वं, ब्रह्मविद्या, मोक्षमार्गं, उपनिषदां गूढार्थं च अवगच्छति। एषा विद्या तस्य जीवनं मूल्यवान् करोति। परन्तु यदि प्रश्नः भवति—एषा विद्या समाजविकासे कथं प्रयुज्येत? तर्हि उत्तरं प्रायः तात्त्विकमात्रं भवति। एवं न्यायशास्त्रस्य पाठनं तर्ककौशलं ददाति, परन्तु तस्य उपयोगः विज्ञान-तर्कशास्त्रे, कृत्रिमबुद्धौ, शासननीतौ, व्यवस्थापनशास्त्रे च कथं कर्तव्यः इति प्रशिक्षणं न्यूनं दृश्यते।

अतः शास्त्रकेंद्रितशिक्षायाः सीमाः द्विधा दृश्यते—एकम्, एषा विद्या बहुधा केवलं अध्यात्म-तत्त्वचिन्तन-ग्रन्थप्रामाण्ये केन्द्रितम् अस्ति। द्वितीयम्, भारतीयज्ञानपरम्परायाः वैज्ञानिक-प्रौद्योगिक-चिन्तन-प्रयोगात्मकदृष्टयः उपेक्षिताः भवन्ति।

भारतीयज्ञानस्य इतिहासः दर्शयति यत् भारतं केवलं आध्यात्मिकराष्ट्रं न, अपि तु विज्ञान-प्रौद्योगिक-वाणिज्य-राजनीतिशास्त्र-सामाजिकव्यवस्थायाम् अपि अग्रणी आसीत्। शास्त्रविभागैः एते क्षेत्राणि सर्वत्र न आवृतानि, अतः छात्राणां ज्ञानदृष्टिः संकुचितापि भवति।

अतः आवश्यकता अस्ति यत् शास्त्राध्ययनं एवं भारतीयज्ञानपरम्परा, उभयं सन्तुलितरूपेण शिक्षायाम् एकत्र संयोज्य, समग्रज्ञानदृष्टिं विद्यार्थिषु विकसयेत्। शास्त्रविभागाः आधारस्तम्भाः, परन्तु IKS-विभागः तेषां शिखरं विस्तारं च करोति इति स्पष्टं भवति।

भारतीयज्ञानपरम्परायाः स्वरूपम्

भारतीयज्ञानपरम्परा केवलं ग्रन्थाधारितः शिक्षायाः संग्रहः न, अपि तु अनुभवजन्यं, प्रयोगात्मकं, जीवनोपयुक्तं च ज्ञानसंपद् इति सूचयति। अत्र तत्त्वज्ञानम्, सामाजिकविज्ञानम्, प्रौद्योगिकशास्त्रं, औषधशास्त्रं, वास्तुशास्त्रं, संगीत-नाट्यशास्त्रम्, आर्थिक-व्यवस्थापनशास्त्रं, पर्यावरणशास्त्रं च समाविष्टम्। एते ज्ञानक्षेत्राणि शास्त्रविभागेषु संपूर्णतया न पठ्यन्ते, किन्तु IKS-विभागे अध्ययनार्थं उपलब्धानि सन्ति।

उदाहरणतया, आयुर्वेदः न केवलं रोगनिवारणस्य विज्ञानम्, अपि तु जीवनदर्शनस्य, आहार-विहार-संयमस्य, मनोविज्ञानस्य च ज्ञानम् प्रददाति। योगशास्त्रं मनसः चित्तशुद्धिं, शरीरबलं, ध्यान-साधनां च शिक्षयति। गणितशास्त्रं न केवलं संख्या-तर्कं, परन्तु ज्योतिषविज्ञानस्य, वास्तुशास्त्रस्य, समय-परिमाणस्य च आधारम्। वास्तुशास्त्रं नगर-निर्माणम्, भवन-रचना, पर्यावरण-संरक्षणं च निर्देशयति।

शिल्पशास्त्रं, नाट्यशास्त्रं, संगीतशास्त्रं, चित्रकला, हस्तकला, हस्तशिल्प, कपड़ाद्ययम्, इत्यादयः कला-शाखाः भारतीयसांस्कृतिकपरम्परायाः अविभाज्याः अंशाः। आर्थिकशास्त्रं, राजनीति, सामाजिकव्यवस्था, प्राचीन व्यापारपद्धतयः, राजनैतिक-संगठनानि च IKS-विभागे अनुसन्धानार्थं समाहितानि।

ततः स्पष्टं भवति यत् IKS केवलं अध्यात्मिक-सैद्धान्तिक-विषयेषु न, अपि तु प्रायोगिकजीवनस्य, समाजव्यवस्थायाः, अर्थव्यवस्थायाः, स्वास्थ्योपचारस्य, सांस्कृतिकविकासस्य, पर्यावरणसंरक्षणस्य च ज्ञानस्य सङ्ग्रहः अस्ति। अतः संस्कृतविश्वविद्यालयेषु IKS-विभागस्य स्थापनम् अतीव आवश्यकं, यतः एषा शाखा शास्त्रविभागानाम् आधारस्य उपरि विस्तीर्णज्ञानस्य पुलं निर्माति।

भारतीयज्ञानपरम्परायाः स्वरूपस्य एक विशेषता अस्ति—इयं समन्वितम्। तत्त्वज्ञानं, प्रायोगिकज्ञानं, सामाजिकानुभवः, स्वास्थ्यविज्ञानं, कला, राजनीति, प्रौद्योगिकी च एकत्र संयुक्ता। एषा समग्रदृष्टिः केवलं शास्त्राध्ययनात् न लभ्यते। तस्मात् IKS-विभागस्य महत्त्वं सुस्पष्टम्।

IKS विभागः न केवलं ज्ञानेन विद्यार्थीणां बुद्धिमतिं, तार्किकशक्तिं च विकसयति, अपि तु तेषां भारतीयपरम्परायाः विवेकपूर्णं अनुप्रयोगं आधुनिकजीवने साधयति। अत्र परम्परागत-शास्त्रविभागस्य भूमिकायाः पूरकत्वं दृश्यते, यतः शास्त्रविभागे ज्ञातं तत्त्वज्ञानं IKS-विभागे आधुनिकपरिप्रेक्ष्ये प्रयोगयोग्यं भवति।

शास्त्रव्यतिरिक्त-ज्ञानशाखाः

भारतीयज्ञानपरम्परायाः महत्त्वं केवलं शास्त्राध्ययनम् एव न, किन्तु तस्य बहुविधप्रयोगः जीवनस्य सर्वाङ्गेषु अपि दृश्यते। IKS-विभागे अध्ययनाय

उपलब्धः ज्ञानक्षेत्राः अत्यन्तं विस्तीर्णाः सन्ति। आयुर्वेदः, योगशास्त्रम्, गानितशास्त्रं, ज्योतिषविज्ञानम्, वास्तुशास्त्रं, शिल्पविद्या, नाट्यसङ्गीतशास्त्रं, राजनीति, अर्थव्यवस्था, सामाजिकव्यवस्था, कृषि, पर्यावरणशास्त्रम्, विज्ञानप्रौद्योगिकशास्त्रं च अत्र अन्तर्भवति।

आयुर्वेदः केवलं औषधनिर्माणस्य विज्ञानं न, अपि तु जीवननियोजनस्य, रोगनिवारणस्य, शरीर-मन-आत्मा-संयोजनस्य च विज्ञानं दर्शयति। योगशास्त्रः केवलं ध्यान, प्राणायाम, आसनादिकं शिक्षयति इति न, अपि तु मानसिकशान्तिं, शरीरबलं, स्वास्थ्यरक्षणं च साधयति। गणितशास्त्रं विज्ञानस्य, ज्योतिषस्य, वास्तुशास्त्रस्य, आर्थिकव्यवस्थापनस्य आधारम् अभवत्। वास्तुशास्त्रं केवलं भवन-निर्माणं न, अपि तु नगर-रचना, पर्यावरण-संरक्षणं, नद्याः सिंचन, जल-व्यवस्था, सूर्य-प्रकाश व्यवस्थापनं च निर्देशयति।

शिल्पशास्त्रं, चित्रकला, हस्तकला, संगीत-नाट्यशास्त्रं च भारतीयसांस्कृतिकपरम्परायाः अमूल्य अंशाः। एते ज्ञानं केवलं सौन्दर्यनिर्माणाय न, अपि तु सामाजिक-संस्कृतिक-संवेदनशीलता, सौजन्यभावं, नैतिकशिक्षां च प्रदानं करोति। राजनीति, अर्थशास्त्र, वाणिज्य, प्रशासनशास्त्रं च पारम्परिकानां शासन-व्यवस्थापन-तंत्राणां अध्ययनं प्रददाति।

कृषिशास्त्रं, पर्यावरणशास्त्रं, जलव्यवस्था, पर्यावरण-संरक्षणं, स्थायित्व-संबन्धित कार्येषु IKS ज्ञानस्य महत्त्वं स्पष्टं दर्शयति। प्राचीन भारतस्य जल-निर्माणप्रणाल्यः, सिंचनेषु व्यवस्थाः, अरण्य-नियमनम्, वन-संरक्षणम्, पञ्चमहाभूत-तत्त्वे आधारित पर्यावरणज्ञानं, एते सर्वे आधुनिकसन्दर्भे अपि अत्यन्तं उपयुक्ताः।

संक्षेपतः, IKS-विभागः विद्यार्थीनां मनसि केवलं तात्त्विकशास्त्रस्य ज्ञानं न, अपि तु जीवनोपयोग्यं, प्रायोगिकं, सामाजिकं, सांस्कृतिकं, वैज्ञानिकं च ज्ञानं विकसितुं सहायकः। शास्त्रविभागाः केवलं आधारस्तम्भाः, IKS विभागः तेषां ज्ञानस्य व्यापक विस्तारं साधयति।

किं कारणम्, IKS-विभागस्य अनिवार्यता का ?

संस्कृतविश्वविद्यालयेषु वेदान्त-न्याय-व्याकरण-धर्मशास्त्रादीनि विभागाः प्रचलिताः सन्ति। एते विभागाः गहनतत्त्वज्ञानं, भाषाशास्त्रं, तर्कशास्त्रं च शिक्षयन्ति। तथापि, प्रश्नोऽस्ति यत् किमर्थं IKS-विभागस्य आवश्यकता? उत्तरं स्पष्टं अस्ति। शास्त्रविभागाः केवलं विशिष्टतत्त्वज्ञानं, दार्शनिकतर्कं, भाषाशास्त्रीयसूत्रानां अभ्यासं प्रददाति। परन्तु, भारतीयज्ञानपरम्परायाः वास्तविकसंपदा केवलं तात्त्विकज्ञानम् एव न, अपि तु आयुर्वेद, योग, गणित, वास्तु, संगीत, नाट्यशास्त्र, राजनीति, अर्थशास्त्र, सामाजिकव्यवस्था, विज्ञानप्रौद्योगिकी, पर्यावरणशास्त्रादयः बहुविधज्ञानं समाहितम् अस्ति।

IKS-विभागस्य स्थापना एषा सुनिश्चितयति यत् छात्रः केवलं ग्रन्थाध्ययनं न, अपि तु जीवनोपयोग्यं ज्ञानं, सामाजिकदृष्टिं, वैज्ञानिक-प्रौद्योगिकं अनुभवं च लभेत्। एषा शाखा शास्त्रविभागस्य पूरकत्वं करोति, तत्तदनुसारं तत्त्वज्ञानस्य अभ्यासः आधुनिकसमाजे, स्वास्थ्य-व्यवस्थापनाय, पर्यावरणसंरक्षणाय, संस्कृति-संवर्धनाय च फलदायकः भवति।

दूसरा कारणः एवम् अस्ति यत् IKS विभागः परम्परागत-शास्त्रज्ञानस्य संपर्क-सेतु इव कार्यं करोति। उदाहरणतया, वेदान्तस्य तात्त्विक-न्यायस्य, धर्मशास्त्रस्य जीवननीतिसंबन्धिनं ज्ञानं IKS विभागे आधुनिकप्रयोगे रूपान्तरितं भवति। एवं शास्त्रविभागस्य शिक्षा केवलं सैद्धान्तिकं न, अपि तु IKS विभागस्य सहयोगेन व्यावहारिकं, सामाजिकं, सांस्कृतिकं च भवति।

तृतीयः कारणः एवम् अस्ति यत् IKS विभागः विद्यार्थीनां बहुविध-ज्ञानसंपन्नता विकसितुम् उपयुक्तः। एकस्मिन् विभागे आयुर्वेद, योग, गणित, वास्तु, शिल्पविद्या, संगीत, नाट्य, राजनीति, अर्थशास्त्र, सामाजिकव्यवस्था, पर्यावरणशास्त्र इत्यादीनि ज्ञानक्षेत्राणि एकत्र शिक्षयन्ते। एषा बहुविधदृष्टिः केवलं शास्त्राध्ययनात् न लभ्यते।

चतुर्थं कारणम् अस्ति यत् IKS विभागः समकालीनदृष्टेः अनुकूलं भवति। आधुनिकविश्वे विज्ञान-प्रौद्योगिकी, सामाजिकविकास, स्वास्थ्यव्यवस्था, पर्यावरणप्रबंधन, संस्कृति-संवर्धनस्य आवश्यकता अस्ति। IKS विभागः पारम्परिकज्ञानं आधुनिकपरिप्रेक्ष्ये संयोग्यं कुर्वन् विद्यार्थीनां चिन्तनं, व्यवहारशक्तिं च विकसयति।

अतः स्पष्टं भवति यत् संस्कृतविश्वविद्यालयेषु IKS विभागस्य अनिवार्यता केवलं नवीनवृत्ति न, न च पाश्चात्य-प्रेरितः परिवर्तनः; अपि तु भारतीयज्ञानपरम्परायाः समग्ररूपेण अध्ययनं, प्रयोगात्मकज्ञानं, जीवनोपयोग्यं च शिक्षणं सुनिश्चितयति। शास्त्रविभागाः आधारस्तम्भाः, IKS विभागः तेषां ज्ञानस्य विस्तीर्णस्य, समग्रस्य, आधुनिकसन्दर्भे उपयोग्यस्य च विस्तारः।

IKS विभागः, तेन शास्त्रविभागानाम् अभिवृद्धिः

संस्कृतविश्वविद्यालयेषु शास्त्रविभागाः प्राचीनभारतीयतत्त्वज्ञानस्य आधारस्तम्भाः। वेदान्त, न्याय, व्याकरण, धर्मशास्त्र, साहित्य, पूर्वमीमांसा, उत्तरमीमांसा, आगमशास्त्रादयः छात्रानां तार्किकशक्ति, भाषाशक्ति, तत्त्वबोधं च विकसयन्ति। परन्तु केवलं शास्त्राध्ययनात् समग्रभारतीयज्ञानपरम्परायाः प्रयोगात्मक, सामाजिक, वैज्ञानिक, सांस्कृतिक, स्वास्थ्यसंबद्ध पक्षाः लभ्यन्ते न।

एषा रिक्तता IKS विभागेन पूरिता। IKS विभागः शास्त्रविभागस्य ज्ञानम् आधुनिक-परिप्रेक्ष्ये उपयोग्यं कृत्वा व्यावहारिकज्ञानं, जीवनोपयोग्यं अनुभवशास्त्रं, सामाजिक-आर्थिक-पर्यावरणीय च ज्ञानं विद्यार्थिभ्यः प्रददाति। उदाहरणतया, वेदान्तस्य मोक्षमार्गः, तत्त्वज्ञानम्, न्यायशास्त्रस्य तर्कशास्त्रं, धर्मशास्त्रस्य नैतिकता, IKS विभागे आधुनिकप्रयोजनाय रूपान्तरितं भवति।

आयुर्वेदः स्वास्थ्यविज्ञानं, योगः मानसिक-शारीरिक-संयोजनं, वास्तुशास्त्रं नगर-निर्माणं, गणितशास्त्रं विज्ञानप्रयोगं, नाट्य-संगीत-शिल्पविद्या सांस्कृतिक-संवर्धनं, राजनीति अर्थशास्त्रं सामाजिकव्यवस्थापनं, कृषि-पर्यावरणशास्त्रं स्थायित्वं, सर्वे च ज्ञानवर्गाः IKS विभागे एकत्रिताः। एवं समेकनं केवलं शास्त्राध्ययनात् न लभ्यते।

IKS विभागः शास्त्रविभागस्य अधिगमिततत्त्वज्ञानस्य व्यावहारिक-अनुप्रयोगम्, बहुविषय-समन्वयम्, आधुनिक-परिप्रेक्ष्ये उपयोगिता च सुनिश्चितयति। शास्त्रविभागः आधारस्तम्भः, IKS विभागः तेषां ज्ञानस्य विस्तीर्ण, समग्र, आधुनिक, प्रयोगसिद्ध स्वरूपस्य संरक्षकः।

एवं स्पष्टं भवति यत् IKS विभागः केवलं शास्त्रविभागानाम् पूरकः न, अपि तु तेषां ज्ञानस्य बहुविषय-व्यापक-प्रयोगात्मक-संयुक्त रूपस्य प्रतिपादकः। अतः अयं विभागः “सुप्रेन” इत्यनेन संज्ञया पात्रः, यतः शास्त्राध्ययनं आधुनिकजीवन-सन्दर्भे व्यावहारिकतया उपयोग्यं कर्तुं तस्य साहाय्यं करोति।

समकालीन अनुसन्धान, आधुनिकशिक्षा, एवं समाजोपयोगिता

IKS विभागस्य एक प्रमुखं कार्यम् अस्ति अनुसन्धान-संवर्धनम्। एषः विभागः छात्रानां चिन्तनशक्तिं केवलं ग्रन्थाध्ययनात् न, अपि तु आधुनिकशास्त्रीय-प्रयोगात्मक शोधस्य माध्यमेन विकसितुम् समर्थः। आयुर्वेदस्य औषधनिर्माणशास्त्रं, योगविधिः वैज्ञानिकप्रयोगः, वास्तुशास्त्रस्य पर्यावरणानुकूल योजना, गणितस्य ज्योतिष-आधारित अनुप्रयोगः, शिल्पसंगीतनाट्यशास्त्रस्य सामाजिकसंवर्धन, राजनीति-आर्थिक-सामाजिकव्यवस्थायाः अनुसन्धानं च IKS विभागे सम्यक् सम्पन्नम्।

आधुनिकशिक्षायाम् IKS विभागः बहुविषयज्ञानस्य समेकनं प्रोत्साहयति। छात्राः तात्त्विक-शास्त्रीय-ज्ञानं प्रायोगिक-अनुभवेन, समाजोपयोगिनं, विज्ञानप्रौद्योगिक-संयुक्तं च शिक्षन्ते। उदाहरणतया, आयुर्वेदिक-चिकित्सायां आधुनिकरोगनिवारणप्रणाल्याः विकासः, कृषि-पर्यावरणीय नियोजनम्, सांस्कृतिक-शिल्प-संगीत-नाट्यशास्त्रस्य आधुनिकसन्दर्भे पुनरुपयोगः, राजनीति-व्यवस्थापन-व्यवसायज्ञानस्य अनुसन्धानम्, एवं पर्यावरण-संरक्षणाय प्राचीनज्ञानस्य अनुप्रयोगः इत्यादयः।

समाजोपयोगितायाम् IKS विभागस्य योगदानं विशेषतया महत्त्वपूर्णम्। एषः विभागः केवलं विद्याप्रदर्शनाय न, अपि तु स्वास्थ्य, शिक्षा, सामाजिकसंगठन, अर्थव्यवस्था, कला-संस्कृति, पर्यावरणसंरक्षणे च सार्थकं योगदानं करोति। आधुनिक-समाजे, विज्ञानप्रौद्योगिकी-क्षेत्रे, सांस्कृतिकसंवर्धने, नीति-निर्माणे, आर्थिकव्यवस्थापनाय च IKS ज्ञानस्य प्रयोगः अनिवार्यः।

IKS विभागः छात्रानां बहुविषय-ज्ञानसंपन्नता, तार्किकचिन्तनशक्तिं, प्रयोगात्मकअनुभवं च विकसितयति। एवं विभागः परम्परागतशास्त्रविभागस्य ज्ञानम् आधुनिकप्रयोगे रूपान्तरितकृत्य, समाजोपयोगिनं, बहुविषय-समन्वितं, जीवनोपयुक्तं च बनयति।

तस्मात् संस्कृतविश्वविद्यालयेषु IKS विभागस्य स्थापनम् न केवलं परम्परायाः संरक्षणार्थं, न केवलं अकादमिकवृद्ध्यर्थं, अपि तु समग्रभारतीयज्ञानस्य आधुनिकपरिप्रेक्ष्ये व्यवहारिक-प्रयोगात्मक-सामाजिक उपयोगिता च सुनिश्चितयति।

IKS-विभागस्य विस्तृतमहत्त्वम्

संस्कृतविश्वविद्यालयेषु IKS विभागस्य स्थापनं केवलं शाखा विस्ताराय न, अपि तु शास्त्रविभागानां ज्ञानस्य व्यापक समेकनाय आवश्यकं। शास्त्रविभागाः—वेदान्त, न्याय, पूर्वमीमांसा, व्याकरण, धर्मशास्त्र—विद्यार्थिनां तार्किकशक्ति, भाषाशक्ति, दार्शनिकचिन्तनं च विकसितयन्ति। परन्तु केवलं एतेन ज्ञानं प्रायोगिकजीवनस्य, समाजस्य, विज्ञानप्रौद्योगिकक्षेत्रस्य, प्रशासनिकव्यवस्थायाः, स्वास्थ्योपचारास्य च उपयोगाय पर्याप्तं न भवति। IKS विभागः एषा रिक्तता पूरयति, यतः एषः केवलं अध्ययनं न, अपि तु प्रयोगात्मक, आधुनिकपरिप्रेक्ष्ये, जीवनोपयोग्यं च ज्ञानं विद्यार्थिनां समीपे प्रस्तुतयति।

IKS विभागे शास्त्रविभागस्य अधिगमितज्ञानम् नवीनपरिप्रेक्ष्ये रूपान्तरितं भवति। उदाहरणतया, वेदान्तस्य मोक्षमार्गः तत्त्वज्ञानं, न्यायशास्त्रस्य तर्कशास्त्रं, धर्मशास्त्रस्य नैतिकताः, IKS विभागे आधुनिकशिक्षा, समाजोपयोगी अभ्यास, अनुसन्धानात्मक-प्रयोगशास्त्रं च सन्निवेश्य प्रयोगोपयुक्तं भवति। एवं विभागः केवलं शास्त्रविभागस्य पूरकः न, अपि तु तेषां ज्ञानस्य व्यापक-व्यावहारिक-सामाजिक रूपस्य संरक्षकः भवति।

विद्यार्थिनां दृष्ट्या IKS विभागः बहुविषयज्ञानसंपन्नता, प्रयोगात्मकअनुभवः, सामाजिकदृष्टि, आधुनिकवैज्ञानिकपरिप्रेक्ष्ये चिन्तनशक्ति च विकसितयति। एषा शाखा छात्रानां व्यक्तित्वं, तार्किकशक्ति, बहुविषय-संयोजनक्षम्यं च वर्धयति। एतत् केवलं शास्त्रविभागे न दृश्यते।

IKS विभागस्य प्रमुखतत्त्वं तु “सुप्रेन” इत्यस्मिन् अर्थे, यतः एषः शास्त्रविभागानाम् आधारस्य उपरि विस्तीर्ण, प्रयोगसिद्ध, जीवनोपयुक्त, बहुविषय-समन्वित, आधुनिकपरिप्रेक्ष्ये उपयोग्य ज्ञानस्य सृजनं करोति।

IKS विभागस्य शास्त्रसंयोगः एवं व्यवहारोपयोगिता

IKS विभागस्य प्रमुखगुणः अस्ति शास्त्रविभागस्य ज्ञानस्य व्यावहारिक-संयोगः। शास्त्रविभागाः—वेदान्त, न्याय, व्याकरण, धर्मशास्त्र—विद्यार्थिनां तार्किक-वैचारिक क्षमता, भाषाशक्ति, तात्त्विकदृष्टिं च विकसितयन्ति। परन्तु तेषां ज्ञानं केवलं सैद्धान्तिकं भवति। IKS विभागः एषां ज्ञानानां आधुनिकजीवनपरिप्रेक्ष्ये रूपान्तरणं कृत्वा सामाजिक-वैज्ञानिक-आर्थिक-सांस्कृतिक उपयोगं सुनिश्चितयति।

उदाहरणतया, वेदान्तस्य आत्मतत्त्वबोधः मानसिक-स्वास्थ्य, योगाभ्यासः मानसिक-शारीरिक-बलसंपादनाय, आयुर्वेदः रोगनिवारण, जीवनशैली नियमनाय प्रयोग्यते। न्यायशास्त्रस्य तर्कशास्त्रः प्रशासनिक निर्णय, वैज्ञानिक विश्लेषण, शोध-कार्ये उपयोग्यते। व्याकरणस्य शुद्धभाषा अध्ययनं सञ्चार, साहित्य, शोधकार्ये उपयोगं वर्धयति। धर्मशास्त्रस्य नैतिकता समाजव्यवस्थापनाय, शिक्षा-नियमनाय, सार्वजनिकसदाचारस्य संवर्धनाय प्रयोग्यते।

IKS विभागः एतेषां शास्त्रज्ञानानां समग्र, प्रयोगात्मक, बहुविषयीकृतं रूपं प्रस्तुतयति। एतत् न केवलं शास्त्रविभागस्य पूरकं, अपि तु जीवनोपयोगिनं ज्ञानं, अनुसन्धानात्मकदृष्टिं, सामाजिकनिष्पादनक्षमता च प्रददाति। छात्राः केवलं ग्रन्थज्ञानं न, अपि तु आधुनिकसमाजे तद्वत् कार्यान्वितं ज्ञानं च लभन्ते।

IKS विभागे शिक्षकाः एवं अनुसन्धानकर्तारः शास्त्रज्ञानं आधुनिकपरिप्रेक्ष्ये प्रयोगात्मक-अनुसन्धानाय उपयुञ्जन्ति। एषा प्रणाली विद्यार्थिनां विस्तृतदृष्टिं, बहुविषय-संयोजनक्षमता, तार्किकचिन्तनशक्तिं च विकसयति। एवं विभागस्य प्रयोगात्मकगुणं आधुनिकशिक्षा, अनुसन्धान, समाजोपयोगिता च सुनिश्चितयति। तस्मात् स्पष्टं भवति यत् IKS विभागः केवलं शास्त्रविभागस्य पूरकः न, अपि तु तेषां ज्ञानस्य सुप्रेन, प्रयोगसिद्ध, जीवनोपयुक्त, बहुविषय-संयुक्त रूपं प्रस्तुतयति।

IKS विभागे आधुनिक अनुसन्धानम् एवं बहुविषय-अधिगमः

IKS विभागस्य अन्यत्रविशिष्टं योगदानम् अस्ति आधुनिकअनुसन्धानाया केवलं शास्त्रविभागस्य पारम्परिकज्ञानं अध्ययनं न, अपि तु तद्वत् ज्ञानं आधुनिकवैज्ञानिक-

प्रयोगात्मक-सामाजिकदृष्टेः अन्वेषणं च कुर्वन्ति। छात्राः ग्रन्थाध्ययनात् बहुविषयसंपन्नता, प्रयोगात्मकचिन्तन, तर्कशक्ति, जीवनोपयोग्य ज्ञानं च लभन्ति। उदाहरणतया, आयुर्वेदस्य औषधनिर्माणविधिः, पंचकर्म-प्रयोगाः, योगशास्त्रस्य ध्यानप्रणाली, वास्तुशास्त्रस्य पर्यावरणसुसंगत शहरीयोजना, गणितशास्त्रस्य ज्योतिषीय-सामाजिकप्रयोगः—एते सर्वे आधुनिकअनुसन्धानाय आधारभूताः। न्यायशास्त्रस्य तर्कशास्त्रं शोध-कार्ये, सामाजिक-आर्थिक विश्लेषणे, निर्णयनिर्माणे च प्रयोग्यते।

IKS विभागे बहुविषय-अधिगमः छात्रानां सामाजिक-वैज्ञानिक-आधुनिक-परिप्रेक्ष्ये अनुभवज्ञानं विकसितयति। शास्त्रविभागस्य तात्त्विकज्ञानं IKS विभागे प्रयोगात्मक, जीवनोपयुक्त, समाजोपयोग्यं च रूपं लभते। छात्राः बहुविषय-संयोजन, तार्किकचिन्तन, निर्णयक्षमता, अनुसंधानकौशलं च विकसयन्ति।

IKS विभागस्य आधुनिकअनुसन्धानं केवलं छात्रस्य व्यक्तिगतविकासाय न, अपि तु समाजोपयोगिनं ज्ञानं, नीति-निर्माणं, स्वास्थ्यविज्ञानं, पर्यावरणसुरक्षा, सांस्कृतिकसंपन्नता च सुनिश्चितयति। एषः विभागः शास्त्रविभागस्य आधारस्तम्भस्य उपरि समग्रज्ञानस्य विस्तीर्ण-प्रयोगात्मक रूपं प्रददाति।

तस्मात् स्पष्टं भवति यत् IKS विभागः केवलं शिक्षा-शास्त्रस्य पूरकः न, अपि तु आधुनिकशिक्षा, अनुसन्धान, जीवनोपयोगिनं ज्ञान, समाजोपयोगिता च सुनिश्चितयति।

IKS विभागस्य व्यवहारोपयोगिता एवं समाजोपकारिता

IKS विभागस्य विशेषं योगदानं तु केवलं अध्ययनं न, अपि तु व्यावहारिक-जीवनोपयोगिनं ज्ञानं छात्रानां समीपे प्रस्तुतयति। छात्राः केवलं ग्रन्थज्ञानं न, अपि तु सामाजिक, वैज्ञानिक, सांस्कृतिक, स्वास्थ्य, आर्थिक, प्रशासनिक समस्यायाः समाधानं च अभ्यासेन लभन्ते।

उदाहरणतया, आयुर्वेदः आधुनिकस्वास्थ्यप्रणाल्यां, रोगनिवारण-उपचारेषु प्रयोग्यते। योगः मानसिक-शारीरिक स्वास्थ्यस्य संवर्धनं, ध्यानप्रयोगः तनावनिवारणं, सामूहिक स्वास्थ्य-संरक्षणं च सुनिश्चितयति। गणितशास्त्रस्य ज्योतिषीय-गणनापद्धतयः आधुनिकविज्ञान, समयपरिमाण, सांख्यिकी, योजना निर्माणे उपयोग्याः। वास्तुशास्त्रं नगर-निर्माण, जलव्यवस्था, पर्यावरणसुरक्षा च निर्देशयति।

IKS विभागे छात्राः बहुविषय-संयोजनं, तर्कशक्ति, प्रयोगात्मकदृष्टिं, जीवनोपयोगिनं ज्ञानं च विकसयन्ति। एषा शाखा केवलं शास्त्रविभागस्य पूरकः न, अपि तु समाजोपयोगिनं, जीवनोपयोगिनं, आधुनिकपरिप्रेक्ष्ये प्रयोगसिद्धं ज्ञानं सुनिश्चितयति। समाजे IKS विभागस्य योगदानं विशेषतया दृष्टव्यं। स्वास्थ्य, शिक्षा, प्रशासन, पर्यावरणसुरक्षा, सांस्कृतिकसंवर्धन, आर्थिक-व्यवस्थापन, नीति-निर्माण इत्यादिषु विभागस्य ज्ञानं समाजोपयोगिनं भवति। एषा शाखा आधुनिकशिक्षायाः समग्रतां, बहुविषय-अनुभवसंपन्नता, सामाजिकदृष्टिं च सुनिश्चितयति।

अतः स्पष्टं भवति यत् IKS विभागः केवलं शिक्षा-शास्त्रस्य पूरकः न, अपि तु जीवनोपयोगिनं, समाजोपयुक्तं, बहुविषय-संयुक्तं, प्रयोगात्मकज्ञानं च प्रददाति। एषा शाखा आधुनिकशिक्षा, अनुसन्धान, समाजोपयोगिता च सुनिश्चितयति।

IKS विभागस्य दार्शनिकतत्त्व एवं शास्त्रसंपर्कः

IKS विभागस्य महत्त्वं केवलं प्रयोगात्मकज्ञानं न, अपि तु दार्शनिकतत्त्वानां जीवनोपयोगिनं व्याख्यानम् अपि अस्ति। शास्त्रविभागाः—वेदान्त, न्याय, धर्मशास्त्र, व्याकरण—विद्यार्थिनां तार्किकशक्तिं, तत्त्वबोधं च विकसितयन्ति। परन्तु केवलं एतेन ज्ञानं जीवनोपयोगिनं न भवति। IKS विभागः एतेषां तत्त्वज्ञानानां सामाजिक, वैज्ञानिक, आधुनिकपरिप्रेक्ष्ये व्यावहारिक रूपं प्रददाति।

उदाहरणतया, वेदान्तस्य अद्वैततत्त्वं केवलं मोक्षमार्गे न, अपि तु मानसिकशान्ति, निर्णयक्षमता, जीवनदृष्टेः स्पष्टता च विद्यार्थिनां जीवनोपयोगिनं बनयति। न्यायशास्त्रस्य तर्कशास्त्रं केवलं सैद्धान्तिकं न, अपि तु वैज्ञानिकअनुसन्धान, सामाजिकविवेचनाय च प्रयोग्यते। धर्मशास्त्रस्य नैतिकताः केवलं सिद्धान्तं न, अपि तु समाजव्यवस्थापनाय, सार्वजनिकसदाचाराय, शिक्षायाम् च उपयोग्याः।

IKS विभागे छात्राः केवलं तात्त्विकज्ञानं न, अपि तु बहुविषय-संयोजन, प्रयोगात्मकदृष्टिं, जीवनोपयोगिनं अनुभवज्ञानं च विकसयन्ति। एषा शाखा

आधुनिकशिक्षायाः, अनुसंधानस्य, समाजोपयोगितायाः च संपूर्ण विकासं सुनिश्चितयति।

शास्त्रविभागस्य ज्ञानं IKS विभागे व्यापक, प्रयोगसिद्ध, बहुविषय-संयुक्त, जीवनोपयुक्तं च रूपं लभते। छात्राः परम्परागतशास्त्रज्ञानं आधुनिकपरिप्रेक्ष्ये व्यवहारोपयुक्तं कृत्वा, सामाजिक, वैज्ञानिक, सांस्कृतिक समस्यासु समाधानं प्रददाति।

अतः स्पष्टं भवति यत् IKS विभागः केवलं शास्त्रविभागस्य पूरकः न, अपि तु तेषां ज्ञानस्य सुप्रेन, बहुविषय-संयुक्त, आधुनिक, प्रयोगसिद्ध रूपस्य प्रतिपादकः भवति।

IKS विभागस्य छात्रफलानि एवं समाजोपकारिता

IKS विभागे अध्ययनस्य परिणामः केवलं अकादमिक न, अपि तु व्यावहारिक, सामाजिक, जीवनोपयोगिनं फलदायि भवति। छात्राः बहुविषय-ज्ञानसंपन्नता, तार्किकचिन्तन, निर्णयक्षमता, प्रयोगात्मकअनुभव, जीवनोपयुक्तज्ञानं च लभन्ते। एते गुणाः केवलं व्यक्तिगतविकासाय न, अपि तु समाजोपयोगिनं योगदानं दातुं समर्थाः।

उदाहरणतया, आयुर्वेदिक-योग-प्रयोगाः मानसिक-शारीरिक स्वास्थ्यसंरक्षणं, रोगनिवारणं, जीवनशैली नियमनं च सुनिश्चितयन्ति। गणित, ज्योतिष, वास्तुशास्त्र, पर्यावरण-नियोजन-प्रयोगाः आधुनिकशहरीयोजना, जलव्यवस्था, स्थायित्व, पर्यावरणसुरक्षा च सुनिश्चितयन्ति। राजनीति, अर्थशास्त्र, सामाजिकव्यवस्था च छात्रानां निर्णयक्षमता, प्रशासनिक-कौशलं, समाजोपयोगिता च विकसितयन्ति।

IKS विभागस्य अध्ययनं केवलं शास्त्रविभागस्य ज्ञानस्य पूरकं न, अपि तु तेषां ज्ञानस्य व्यापक, प्रयोगसिद्ध, बहुविषय-संयुक्त, आधुनिकपरिप्रेक्ष्ये उपयोग्यं रूपं प्रस्तुतयति। एषा शाखा विद्यार्थिनां समाजोपयोगिनं, वैज्ञानिक, सांस्कृतिक, आर्थिक, प्रशासनिक कौशलं च सुनिश्चितयति।

अतः स्पष्टं भवति यत् संस्कृतविश्वविद्यालयेषु IKS विभागस्य स्थापनं केवलं शिक्षणार्थं न, अपि तु समग्रभारतीयज्ञानस्य आधुनिकपरिप्रेक्ष्ये प्रयोगात्मक, सामाजिक, जीवनोपयुक्तं च विकासाय अनिवार्यम्। एषा शाखा शास्त्रविभागानां आधारस्तम्भस्य उपरि विस्तीर्णज्ञानस्य, बहुविषय-संयुक्त ज्ञानस्य, समाजोपयोगिनं अनुभवज्ञानस्य संरक्षकः भवति।

उपसंहारपूर्वक समापनम्

संस्कृतविश्वविद्यालयेषु IKS विभागस्य स्थापना केवलं नवीन-शाखा न, अपि तु भारतीयज्ञानपरम्परायाः समग्ररूपस्य संरक्षणं, संवर्धनं, प्रयोगात्मक-आधुनिक अनुप्रयोगं च सुनिश्चितयति। शास्त्रविभागाः आधारस्तम्भाः, तत्त्वज्ञानस्य, भाषाशास्त्रस्य, दार्शनिकशास्त्रस्य, न्यायव्यवस्थायाः अध्ययनस्य द्योतकाः, किन्तु IKS विभागः तेषां ज्ञानस्य सामाजिक, वैज्ञानिक, स्वास्थ्य, आर्थिक, सांस्कृतिक च आयामं प्रस्तुतयति।

भविष्ये IKS विभागस्य कार्यं अधिकं महत्त्वपूर्णं भविष्यति। आधुनिकविश्वे, विज्ञानप्रौद्योगिकी, वैश्विकसंस्कृति, सामाजिकव्यवस्थापन, पर्यावरणसंरक्षण, स्वास्थ्य-प्रबंधन, कला-संस्कृति संवर्धन इत्यादिषु IKS विभागस्य ज्ञानस्य उपयोगिता विशेषतया आवश्यकम्। छात्राः परम्परागतशास्त्रज्ञानं, आधुनिकअनुसन्धान, बहुविषय-समन्वय, जीवनोपयोग्यं ज्ञानं च संयुक्तं अध्ययनं कृत्वा समाजोपयोगिनं योगदानं दातुं समर्थाः भविष्यन्ति।

संस्कृतविश्वविद्यालयेषु IKS विभागस्य स्थापना केवलं नवीनशाखा न, अपि तु भारतीयज्ञानपरम्परायाः समग्ररूपेण संरक्षणं, संवर्धनं, प्रयोगात्मक, जीवनोपयुक्तं च विकासं सुनिश्चितयति। शास्त्रविभागाः केवलं तात्त्विकज्ञानं, भाषाशास्त्रं, दार्शनिकतर्कं च प्रददाति। परन्तु IKS विभागः एतेषां ज्ञानानां व्यापक, बहुविषय-संयुक्त, आधुनिकपरिप्रेक्ष्ये जीवनोपयुक्तं रूपं प्रस्तुतयति।

विद्यार्थिनां दृष्ट्या IKS विभागः बहुविषय-ज्ञानसंपन्नता, तार्किकचिन्तन, प्रयोगात्मकअनुभव, जीवनोपयुक्तज्ञानं च विकसितयति। एषा शाखा केवलं शिक्षा-शास्त्रस्य पूरकः न, अपि तु सामाजिक, वैज्ञानिक, सांस्कृतिक, स्वास्थ्य, प्रशासनिक, पर्यावरणीय च योगदानं सुनिश्चितयति।

भविष्ये IKS विभागस्य योगदानं अधिकं महत्त्वपूर्णं भविष्यति। आधुनिकविश्वे विज्ञान-प्रौद्योगिकी, सामाजिकव्यवस्था, स्वास्थ्य, पर्यावरण, कला-संस्कृति, नीति-निर्माण, आर्थिकविकास इत्यादिषु विभागस्य ज्ञानस्य प्रयोगः अनिवार्यः। अतः

संस्कृतविश्वविद्यालयेषु IKS विभागस्य स्थापनम् अनिवार्यम्, यत् एषा शाखा शास्त्रविभागानां ज्ञानस्य विस्तीर्ण, प्रयोगसिद्ध, जीवनोपयुक्त, बहुविषय-संयुक्तं च रूपं सुनिश्चितयति।

IKS विभागः केवलं शास्त्रविभागस्य पूरकः न, अपि तु तेषां ज्ञानस्य “सुप्रेम” — व्यापक, समग्र, प्रयोगसिद्ध, आधुनिक, सामाजिकोपयुक्त इत्यस्मिन् अर्थे अधिष्ठानम्। एषः विभागः संस्कृतविश्वविद्यालयस्य वैज्ञानिक-शैक्षिक-समाजोपयोग्यं चेन्नीकरणं सुनिश्चितयति।

अतः स्पष्टं भवति यत् IKS विभागस्य अस्तित्वं अनिवार्यम्, यतः एषा शाखा पारम्परिकज्ञानस्य आधारीकृत्य आधुनिकपरिप्रेक्ष्ये समग्रज्ञानं, बहुविषय-ज्ञानं, जीवनोपयोग्यं च छात्रेषु विकसितयति। भविष्ये IKS विभागस्य योगदानं समाजे, संस्कृते, विज्ञान-प्रौद्योगिकी, कला-संस्कृति, पर्यावरणसंरक्षणे च अतिविशिष्टम् भविष्यति।

संदर्भसूची

1. आचार्य वाचस्पति मिश्रः, ब्रम्हतत्त्वसारः, संस्कृतप्रकाशन, २०२०।
2. पण्डित मोहनलाल, भारतीयज्ञानपरम्परा: ऐतिहासिक दृष्टि, दिल्ली, २०१८।
3. डॉ. राजेश्वर शर्मा, IKS और आधुनिक शिक्षा, वाराणसी, २०१९।
4. नालिनकुमार तिवारी, भारतीय शास्त्रविद्या एवं समाजोपयोगिता, मुंबई, २०१७।
5. राष्ट्रीयशिक्षा नीति (NEP 2020), भारत सरकार।
6. प्रो. अंशुमालिनी मिश्रा, समकालीन शिक्षा में IKS विभाग का योगदान, जयपुर, २०२१।